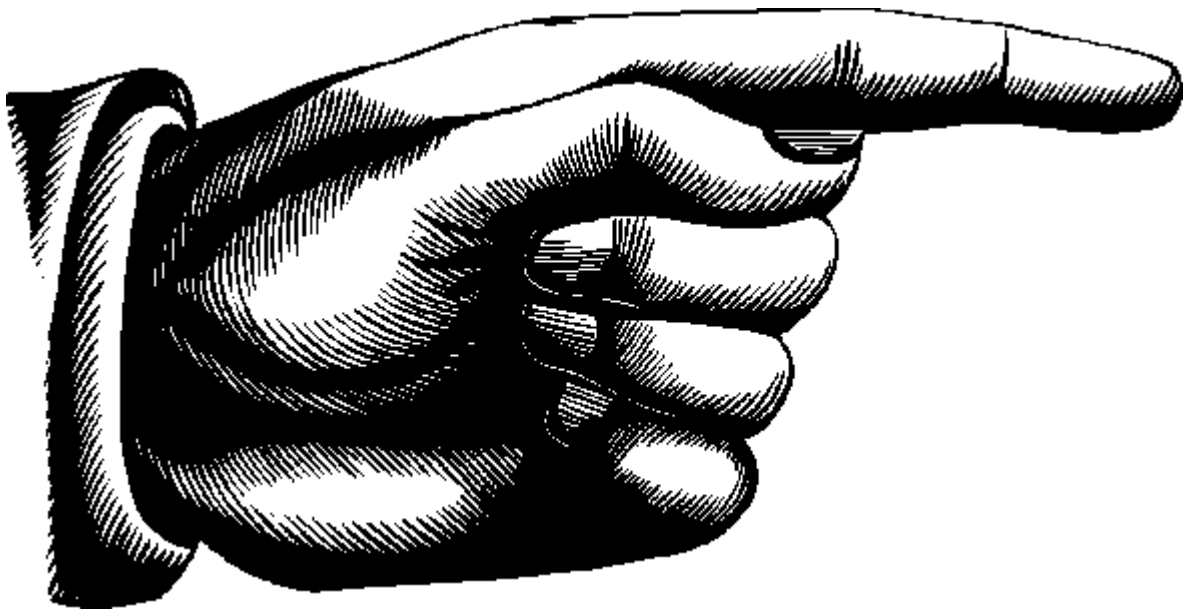

Studiehefte

KLASSISISME OG OPPLYSNINGSTID

norskeksamen.no

1700-tallet - Klassisisme og opplysningstid

1700-tallet preges av to type tekster: *klassisistiske tekster* og *opplysningstekster*. På eksamen må du derfor vite noe om både klassisismen og opplysningstiden.

Vi snakker om **klassisisme** når det gjelder **kunst og litteratur**, og **opplysningstid** når det gjelder **filosofi, politikk og synet på samfunn og mennesker**.

Merk deg følgende: Noen ganger går disse to retningene hånd i hånd. Andre ganger har de ikke så mye med hverandre å gjøre. Den mest kjente personen i Danmark-Norge på 1700-tallet er Ludvig Holberg. Han er *både* klassisist og opplysningsmann.

Klassisisme

fra 1650 i Frankrike. 1700-tallet i resten av Europa.

Klassisisme er en stilart og en kunst- og litteraturhistorisk epoke. Når det gjelder stil, kjennetegnes klassisisme av det enkle, klare og harmoniske. Det er det motsatte av barokk, som er pompøs og overdreven. I klassisismen blir idealene fra antikken populære igjen. Som epoke starter klassisismen i Frankrike, ved Hoffet til Frankrikes mest berømte konge - Ludvig den 14.

Kjennetegn på klassisisme:

- 1) Klassisisme er preget av **regler, regler og atter regler**. De som ikke følger reglene blir til latter
 - **Regler om de tre enhetene** (inspirert av grekeren Aristoteles)
 - i. **Tidens** enhet (handlingen i dramaer skal foregå i løpet av kort tid)
 - ii. **Stedets** enhet (på ett sted)
 - iii. **Handlingens** enhet (det skal bare være én handlingstråd)
 - Regler om at man ikke skal vise noe upassende på scenen (**krav om god smak**)
 - Regler om **fast rim og rytme**
- 2) **Fornuften er et ideal**. Folk som oppfører seg ufornuftig er svake eller dårlige
- 3) Interesse for **menneskenaturen** – hvordan mennesker er *som typer*, ikke individer.
- 4) **Originalitet i kunst er noe dårlig** – idealet er å gjøre det samme som andre, bare bedre
- 5) Klassisismen er inspirert av tekster og kunst fra **antikken**. Idealet er harmoni og balanse.
- 6) Viktigste sjanger i klassisismen: **Drama** (altså teater – tragedie og komedie).

I verdenslitteraturhistorien er de viktigste klassisistene de som levde i Frankrike under siste halvdel av 1600-tallet. De tre store navnene er Racine [uttales Rasín], Molière [Moliér] og Boileau [Boalå]

- **Boileau**: klassisismens teoretiker. Han skriver *poetikken* (om diktekunsten) i 1674. Her finner man reglene for klassisistisk diktning.
- **Jean Racine** skrev den største klassisistiske tragedien – **Fedra** (1677). Denne handler om en greske, mytologisk dronning som blir forelsket i sin egen stesønn. Både hun og stesønnen dør tragisk.

- **Jean Baptiste Molière var den største komediedikteren.** Han skrev *karakterkomedier*. En karakterkomedie er en komedie som latterliggjør menneskelige svakheter (gjerrighet, misunnelse, grådighet, sinne, og så videre)
Molières kanskje mest berømte stykke er **Misantropen**, fra 1666. Stykket handler om en menneskehater ved navn Alceste [uttales Alsest], som er skuffet over menneskers dobbeltmoral. Alcestes prinsippfasthet og uvilje mot å lyve, smiske, og så videre, gjør at han både blir saksøkt, og mister kvinnen han elsker. I denne karakterkomedien, får vi oss ikke bare en god latter. Vi lærer også at vi er tåpelige hvis vi ikke tåler å være litt falske en gang i blant, for å få folk rundt oss til å føle seg bra. Her ser vi Klassisismens ideal om å gjøre menneskene bedre. Ludvig Holberg er i sine komedier inspirert av Moliere.

I Frankrike er alle de beste tekstene skrevet før 1700. Klassisismen sprer seg deretter til resten av Europa på 1700-tallet. Den er den dominerende litteraturretningen i dette århundret.

Klassisismen er opptatt av å gjøre menneskene bedre, og å vise tingene slik de egentlig er. Det samme gjelder det vi kaller opplysningstiden. Den viktigste forfatteren på 1700-tallet i Danmark-Norge heter Ludvig Holberg. Han var både klassisist og opplysningsmann. Derfor er det viktig å kunne noe om han til eksamen.

Ludvig Holberg (1684 - 1754)

Både klassisist og opplysningsmann. Professor i filosofi (metafysikk), historie og logikk. Han skrev mye litteratur ved siden av jobben, og han var en aktiv opplysningsperson. Han regnes i dag som den danske litteraturens stamfar i Danmark.

Han skriver i ulike sjangre:

- 1) Juridiske skrifter (1716)
- 2) Komedier (1720-årene)
- 3) Historiske og filosofiske tekster (1730, og 40-årene)
- 4) Essay og Epistler (kunstbrev) de siste seks årene frem til han dør i 1754

Holberg ble født i Bergen i 1684, og døde i København i 1754. Nordmenn regner ham som norsk, mens danskene regner ham som dansk. Sannsynligvis så han på seg selv som både norsk og dansk, på samme måte som en person i dag kan være både nordmann og vestlending på samme tid.

Holbergs komedier

Etter å ha skrevet en akademisk tekst, *Om naturens og folkerettens kunnskap*, i 1716, begynte han å skrive komedier på 1720-tallet. Han skrev på bestilling for det første teateret i som spilte stykker på dansk: ”Den Danske Skueplads”. Fra 1722-27 skrev han 26 komedier. I de mest intense periodene skrev han én ny komedie i måneden. Denne perioden kalles ofte *Holbergs poetiske raptus*. To av de mest kjente komediene hans er *Jeppes på Bjerget* (1722) og *Erasmus Montanus* (1723).

Et godt eksempel på en Holberg-komedie er *Erasmus Montanus*. Stykket handler om studenten Rasmus Berg, som har vært og studert, og kommer hjem til Norge. Rasmus har lært mye, men er veldig jålete, og liker godt å være smart i andres øyne. Han har blitt så pompøs at han kaller seg Montanus til etternavn, istedenfor Berg (Montanus betyr Berg på latin). Stykket gjør narr av dette jåleriet. Når vi ser på stykket, har vi det gøy, og lærer samtidig at vi ikke skal oppføre oss som Erasmus. Vi skal ikke gå rundt og tro vi er noe. Dette er en typisk *karakterkomedie*.

Klassisistiske trekk i Erasmus Montanus	Ikke-klassisistiske trekk
<ul style="list-style-type: none">- Opptatt av fornuften- Opptatt av menneskenaturen- Enhet i tid, sted, og handling (mer eller mindre)- Stykket er en komedie – altså et drama	<ul style="list-style-type: none">- Holberg har med slåssing, grove ord, og lignende innimellom- Holberg bruker ikke rim og rytme

Klassisistiske regler var for Holberg retningslinjer – ikke absolutte lover. Han hadde et annerledes publikum enn Molière. Holberg skrev ikke kun for adelsmenn, og måtte først og fremst sørge for å få folk til å le, alle typer folk. Dét mente han var det aller viktigste kravet til en komedie.

I 1730 fikk Danmark-Norge en ny, strengt religiøs konge (Christian 6.) Denne kongen bestemte at teater skulle være forbudt i landet. Tre år før dette, i 1727, hadde Holbergs teater måttet stenge på grunn av dårlig økonomi.

Holberg og språk

Holberg var en av de beste i sitt århundre i Europa til å skrive latin. I tillegg var han den som på mange måter skapte en ny, dansk-norsk litteratur. Frem til begynnelsen av 1700-tallet hadde fransk vært teaterspråket i Danmark-Norge, og latin det lærde språket. Med ham blir også dansk et fullverdig kulturspråk.

Holberg og forholdet til religion

Holberg var kristen protestant. Likevel mente han at kristendommen måtte være basert på *fornuften*. Han var motstander av *pietismen* – en streng form for kristendom, som var veldig populære mens Holberg levde. Pietistene hadde fokus på inderlige og sterke følelser av glede, anger, og så videre, i religionen. Disse var skeptiske til filosofi og tenkning, fordi de trodde det kunne ødelegge folks moral. Holberg likte ikke pietismen. Han mente at mennesket bør ”støpes før det døpes”. Sagt med andre ord: *Først* må man bli et menneske (som kan tenke fornuftig), og *deretter* bør man bli kristen. Holberg mener at lærdom og kunnskap ikke er noen fiende av religionen – tvert imot. Det er fornuftig å tro på Gud. Holberg var også for religionsfrihet. Disse tingene tar han opp i mange av sine senere tekster, slik som *Niels Klim* og epistelen ”*Forslag til en ny katekisme*”.

Opplysningstid

Bakgrunnsstoff om epoken

De slagord man ofte nevner i forbindelse med opplysningstiden er *frihet*, *fremskritt* og *fornuft*. Disse ordene har vært idealer i den vestlige verden siden 1700-tallet og frem til i dag. På mange måter er opplysningstiden selve inngangsporten til vår egen tid.

Opplysningstiden i Europa

I opplysningstiden tenker man at menneskets egen **fornuft** og personlige erfaring er grunnlaget for all sunn kunnskap. Mange begynner å tenke at med kunnskap, eller opplysning, så vil menneskene bli i stand til å styre seg selv. Gud har gitt oss fornuften vår, og derfor er det sikkert meningen at vi skal bruke den. Vi skal tenke selv, tenke fornuftig, tenke nytt.

Mange europeere på 1700-tallet begynner i forlengelsen av dette å tenke at vi egentlig ikke behøver å la kongen og kirken bestemme over oss. I Europa (men ikke i Danmark-Norge) begynner enkelte filosofer å få ideer om folkestyre og republikk. Forskere og vitenskapsmenn nøyer seg heller ikke lenger med gamle forklaringer. De vil forske frem nye sannheter.

Den engelske filosofen John Locke hadde på slutten av 1600-tallet kommet med ideen om *samfunnskontrakten*: I begynnelsen, sa han, hadde menneskeheten valgt å la seg styre av en leder for å få beskyttelse. En konge og folket hadde dermed inngått en slags *kontrakt*, og denne kontrakten var det som lå bak forholdet mellom en konge og hans folk. Lock mente at hvis kongen brøt denne kontrakten, og bare tenkte på seg selv, så hadde folket rett til å kaste kongen fra tronen, og velge en ny en. På 1700-tallet begynner mange filosofer å tenke at kongen ikke nødvendigvis er konge bare fordi Gud vil det.

Borgerskapet blir en viktig samfunnsklasse.

I løpet av 1600- og 1700-tallet kommer verdenshandelen for alvor i gang, og byene i Europa vokser. Borgerskapet, folk som driver med handel i byene, blir nå den dominerende samfunnsklassen når det gjelder penger. Eneveldige konger hadde før regjert med støtte fra adelen og kirken. Nå krever borgerskapet krever å få mer makt, fordi det er dem som sitter med pengene i samfunnet. Dette forandrer Europa. I byene, særlig Paris og London, ble det opprettet *salonger* og *kaffebus* hvor folk fra borgerskapet kunne møtes og fritt diskutere tidens viktige saker. Vi får også blader der borgerskapet diskuterer politikk. I historiefaget sier man at det vokser frem en ny *borgerlig offentlighet*. I barokken på 1600-tallet hadde det

ikke finnes noe slikt. Da hadde alle politiske diskusjoner kun foregått i kongens hoff, altså blant kongens nærmeste. Etter den de franske revolusjonene som starter i 1789, blir borgerskapet den mektigste samfunnsklassen i landet, og etterhvert i Europa.

Kunnskap skal spres

Opplysningstiden er en metafor. Det er tiden da man prøver å ”slå på lyset”. Det å slå på lyset vil her si å gi folk kunnskap. Kunnskap går fra å være noe som man holdt for seg selv, til å bli noe som skal spres. Mennesket er født med fornuft, og hvis de får kunnskap i tillegg, vil de bli i stand til å *bruke* fornuften sin. Da kan vi skape et bedre samfunn. Opplysningstenkerne Diderot og D’Alembert forsøkte for eksempel å samle all kunnskap menneskene har, og samle dem mellom to permer. De ga ut et leksikon kalt *Encyclopedien* (skrevet 1751–1772. 1700-tallet er også århundret da de første avisene blir trykket, da man oppretter de første skikkelige museene, og tiden da offentlige bibliotek, steder hvor folk kan komme å lese/låne bøker gratis, for alvor blir populært.

Vitenskapen utfordrer kirken

Samfunnet begynner på 1700-tallet en *sekulariseringsprosess*. Det betyr at religionene gradvis kommer til å få mindre og mindre å si i samfunnet de neste århundrene. Med vitenskapsmannen Isac Newtons oppdagelser følte mange at mennesket på 1600-tallet mennesket hadde forstått verden rundt seg ved hjelp av sin egen fornuft. Mange begynner å tenke at Gud har gitt oss fornuften vår, slik at vi selv skal klare å komme frem til sannheten om verden. Dette svekker kirkens posisjon som de som gir oss alle sannhetene. Vi kan i stedet komme frem til sannheten selv.

En del opplysningstenkere på 1700-tallet var tilhengere av *deismen*. Disse trodde på en Gud som hadde skapt verden, men ikke på en Gud som griper inn i livene våre, eller skriver bøker som Bibelen og Koranen. Når man først begynner å tenke slik, er det også naturlig at man blir mer kritiske til kongen og kirkens legitimitet – deres status i samfunnet. Begge disse hadde jo makt som var basert på den gamle troen på Gud. Det skal her understrekes at ikke alle filosofer var deister, men de som var det, utfordret ofte samfunnet ganske direkte.

Disse kaller vi ofte for *opplysningsfilosofene*. Disse utfordret kirke, stat og tradisjoner, og la på mange måter grunnlaget for tanker om toleranse, folkevilje, og menneskerettigheter, som er verdier mange setter høyt fortsatt i dag. Opplysningsfilosofer som Rousseau og Voltaire (begge døde i 1778), ville spre opplysning, og gi folk bedre verdier, basert på fornuft istedenfor vane og tradisjoner. Voltaire kjempet for toleranse og ytringsfrihet. Rousseau mente at mennesket hadde en naturlig fornuft, en naturlig moral, og enkelte rettigheter som var gitt av naturen. I *Om samfunnspakten* (1762) sier han at *folkeviljen*, og ikke hva kongen mener, bør være den øverste loven.

Ikke trykkefrihet:

På 1700-tallet var sensuren veldig sterk. Det var vanskelig å trykke bøker uten at myndighetene måtte godkjenne det først. Dette gjorde det vanskeligere å kritisere samfunnet åpent. Derfor blir **allegorier** – tekster hvor ting *egentlig* handler om noe annet enn det det ser ut som – vanlig i diktningen. To eksempler på allegorisk samfunnskritikk er:

- Jonathan Swifts *Gullivers Reiser* (1726)
- Ludvig Holbergs *Niels Klim* (1741).

Swifts fortelling er en kritikk av det engelske samfunnet. Holbergs *Niels Klim* kritiserer også sitt samfunn og sin. *Niels Klim* ble opprinnelig skrevet på Latin, og trykket i Tyskland, for å selge mer og å unngå sensur. To år senere kom den i Danmark-Norge på dansk.

Pietismen

På starten av 1700-tallet kom pietismen, en religiøs bevegelse, inn i Danmark-Norge fra Tyskland. Pietistene ville ha en personlig og følelsesladet måte å dyrke kristendommen på. Dette ble veldig populært i på 1700-tallet. Det religiøse fokuset fra barokken, vokste videre i århundret som fulgte. Petter Dass sine salmer var faktisk svært populære blant pietistene. Pietister havnet ofte i konflikt med den offisielle kirken, fordi de ville holde kristne møter i hjemmene og i «bedehus» rundt omkring. Pietismen var sterkt skeptisk til kultur og kunst - for eksempel teater. Det var altså ikke slik at alle mennesker på 1700-tallet var opplysningsfolk. Veldig mange stod for det motsatte.

Pietismen nådde sitt høydepunkt fra 1730-50. Da var også kongen pietist. Det var pietistene som sørget for at konfirmasjon ble obligatorisk i 1737. Dansken Erik Pontoppidan skrev da en bok ved navn *Sandhed til gudfrygtighed*. Dette var en lærebok i kristendoms-kunnskap. Konfirmasjon var nemlig en slags eksamen på denne tiden. Fordi folk måtte å lære å lese for å klare konfirmasjonsprøven, fikk vi **offentlig skolegang i 1739**. Utover på 1700-tallet (og 1800-tallet) blir pietisme mer og mer en ting som kun er populært blant de som er nederst i samfunnet.

Opplysningsideer i tekster fra 1700-tallet

Vanligvis forbinder man opplysningstiden med slagordene *frihet*, *fremskritt* og fornuft, men i Danmark-Norge kan man diskutere hvor viktige tankene om *frihet* og *fremskritt* var.

Tanken om frihet var viktig for mange opplysningsfilosofer i Europa. Filosofer som John Locke i England, og Rousseau i Frankrike snakket som nevnt om samfunnskontrakter, og at folket hadde en rett til å kvitte seg med konger dersom kongene ikke tjente folket. I Danmark-Norge ble disse ideene aldri populære. Opplysningsfolk som Ludvig Holberg var trofaste mot kongen, og ønsket seg slett ikke noe demokrati. Holberg ville for eksempel ha *opplyst enevælde*. Dette vil si at kongen bestemmer alt, men at han hersker etter opplysningsidealer. Holberg ville ha religionsfrihet – og kanskje også trykkefrihet – men ikke frihet på den måten vi vanligvis tenker i dag.

Hvor mye folk tenkte på *fremskritt* i Danmark-Norge er en annen ting som kan diskuteres. Vi hadde ikke noe *Encyklopedi*-prosjekt (leksikonprosjekt) som i Frankrike. Ludvig Holberg sa at han først og fremst skrev for at folks liv og moral ikke skulle bli dårligere. Ifølge ekspertene hadde han liten tro på at menneskeheten kom til å bli bedre. Holberg var også en heftig motstander av *reformister* folk som kom med stadige forslag om hvordan lovene kunne endres. Han tenkte nok at samfunnet kunne og burde forbedres, men hadde ingen forestilling om at verden gikk fremover.

De opplysningsideene som er lettest å finne i tekster fra Danmark-Norge er:

1) Idealet om *fornuft*.

- **Kritikk av alt som er ufornuftig i samfunnet**
- **Kritikk av mangelen på likestilling**
- **Et nytt syn på forholdet mellom religion og fornuft:**

2) Tanken om *toleranse*.

Denne fører til nye tanker om

- **Religionsfrihet**
- **Ytringsfrihet**
- **Trykkefrihet**

Tekster som tar opp disse tingene:

- Kant: «Hva er opplysning?» [om fornuft]
- Voltaire: *En avhandling om toleranse* [om toleranse]
- Holberg: *Naturens og folkerettens kunnskap* [om at mennesket er fornuftig]
- Holberg: «Forslag til en ny katekisme» [om fornuft og toleranse i religionen]
- Swift: *Gullivers Reiser* [både fornuft og toleranse]
- Holberg: *Niels Klims underjordiske reise* [både fornuft og toleranse]

Du trenger ikke snakke om alle disse på eksamen, men du kan velge ut noen av dem.

1) Kant: «Hva er opplysning?» (1784)

- I denne teksten sier Kant at opplysning er menneskets vei ut av sin selvforskyldte umyndighet. Det betyr at mennesket slutter å automatisk akseptere gamle meninger, men tenker *selv*, med sin egen fornuft. Når vi tenker selv, tar vi ansvar for livet vi lever, og verden vi skaper. Slike tanker preger mange opplysningstekster.

2) Voltaire: «En avhandling om toleranse» (1763)

- Voltaire sier at det finnes en naturlig rett (et lovsystem) her i verden, som gjelder alle mennesker, uavhengig av tid og sted. Denne kalles naturretten. Voltaire peker på hvordan den gyldne regelen «gjør ikke mot andre det du ikke vil at de skal gjøre mot deg» gjelder overalt på jorden. Da, sier han, er det helt ulogisk ikke å respektere eller tolerere hverandre. Intoleranse vil alltid føre til evige kriger og brutalitet. Dyrene dreper hverandre for mat – det kan man på en måte forstå. At mennesker dreper hverandre på grunn av uenighet om små detaljer, for eksempel om religion – det mener Voltaire er både *ufornuftig* og barbarisk.

3) Holberg: *Naturens og folkerettens kunnskap* (1716)

- Holberg skriver her at menneskene er annerledes enn dyrene fordi vi har fornuft. Denne har vi fått i gave fra Gud, mener han. Derfor bør vi stole på fornuften, på at vi dømmer riktig om ting når vi følger vår egen fornuft og tenker selv.

4) Holberg: «Forslag til en ny katekisme» epistel, (1747-50)

- I denne teksten foreslår Holberg en nye katekisme – en ny form for kristendomsopplæring. Den nye måten er ikke bare opptatt av å lære barn *hva* de skal tro, men også at det de tror skal ha grunnlag i *fornuften* – å tenke på *hvorfor* man tror det man tror.

Man skal tro på at Gud har skapt himmelen og jorden 2) Man skal elske og ære ham 3) Man skal tro på rettferdighet i livet etter døden 4) Man skal ikke tro på noe som ikke blir bevist eller som ikke stemmer med sansene våre 5) Man skal ikke tro stygt om Gud 6). Man skal tolerere folk som har feil tro. Til alle disse punktene kommer Holberg med et *hvorfor*. Hans kristendom er basert på fornuften. Det er fornuftig å tro på Gud slik Holberg ser det. Dette er en ny form for kristendom. Kristendommen i barokken handlet mer om å bare akseptere det man ble fortalt av prester og ledere i samfunnet. Nå skal troen forankres i fornuften.

I tillegg til dette med fornuften, snakker Holberg indirekte om *toleranse* i punkt 6. Her sier han det samme som Voltaire – at naturens store bud (som gjelder for alle) er: ”Gjør ikke mot andre det du ikke vil at de skal gjøre mot deg). Holberg er altså *for* religionsfrihet, selv om han selv mener at hans egen religion er den rette.

5) Jonathan Swift: *Gullivers reiser* (1726)

Denne boken er en stor roman (ca. 270 sider med liten skrift). Boken handler om Lemuel Gulliver som drar på fire reiser til ulike steder.

- **Toleranse og krav om religionsfrihet**

Gulliver kommer til landet Lilliput på sin første reise. Disse er en tolvtedel av Gulliver sin størrelse. Lilliput er egentlig en metafor for England, mens fienden deres – landet Blefuscu – er en metafor for Frankrike.

I Lilliput har det i lang tid vært mange opprør og borgerkriger på grunn av uenigheter om hvordan man skal dele eggene når man spiser mat. (dette er en metafor for religionsdyrkelse). I utgangspunktet skar alle egget i den bredeste enden, men én dag bestemte keiseren seg for å komme med en ny lov. Nå var det bare lov til å kutte egget i den spisse enden. Dette førte til opprør. 11000 mennesker har valgt å dø fremfor å kutte egget i den spisse enden. De som nektet flyktet til landet Blefuscu, som kutter egget på den gamle måten. Etter hvert har det blitt en krig mellom de to landene, hvor minst 60 000 mennesker har blitt drept.

Det Swift gjør narr av og kritiserer her er *mangel på toleranse i religionen*. Det er like idiotisk og ufornuftig å drepe hverandre på grunn av krangel om religion, som å drepe hverandre på grunn av en krangel om hvordan man skal kutte eggene sine. Her er han altså enig med Voltaire.

- **Kritikk av mangelen på fornuft i det europeiske, kapitalistiske systemet:**

I bokens siste del kommer Gulliver til et land med noen veldig kloke hester (Houyhnhneme). Disse er de perfekte opplysningsvesener. Mennesker er dårlige sammenlignet med dem. Gulliver forklarer bruken av penger og handel for lederen av Houyhnhneme – engelskmenn var stolte av systemet sitt - men fyrsten a er ikke imponert. Han forstår ikke hvorfor 999 engelskmenn må leve i fattigdom for at én person skal være rik. Gulliver skryter av alle eksotiske tingene England importerer, men kongen synes det virker vanvittig å sende all maten ut av landet i bytte mot luksusvarer, mens andre engelskmenn hjemme sulter på grunn av matmangel. ”Jeg svarte at mitt elskede fedreland England ifølge en enkel beregning produserte minst tre ganger så mye mat som innbyggerne var i stand til å stappe i seg [...] men for å tilfredsstille hunnenes forfengelighet og hannenes trang til vellevnet [luksusliv] og deres mangel på måtehold, sendte vi størsteparten av de nødvendige tingene til andre land.”

6) Holberg: *Niels Klims underjordiske reise* (1741)

Fra Holbergs ”filosofiske periode” kjenner vi romanen om Niels Klim. Den blir ofte regnet som vår tids første *science-fiction*-roman (men egentlig er den en satire – en sjanger som allerede fantes i det antikke Roma). I denne teksten kritiserer Holberg samfunnet i Danmark-Norge og Europa på 1700-tallet. Han peker på mange ting i samfunnet som kunne vært bedre

Boken er en *allegorisk fortelling* – det vil si at den later som om den er en overnaturlig reisefortelling, mens den egentlig er noe annet, nemlig en kritikk av samfunnet. Her følger en analyse av teksten.

Analyse av Niels Klims underjordiske reise

Handling

Niels Klim reiser i 1664 tilbake til Norge (Bergen) etter å ha studert i København. Han faller ned i en hule oppe på *Fløyen* utenfor Bergen i 1665. Han kommer til en planet i jordens indre, og lander først i byen Keba. Han er med i en rettssak, lærer seg språket, og blir forlyttet til hovedstaden Potu. Etter hvert blir han løpegutt for fyrsten der. Han er nemlig raskere til beins enn vesenene på planeten. Det å være postbud ser han på som en stor skam. Etter hvert finner han ut at trærne på mange måter er smartere enn han, og at de har tenkt mer fornuftig igjennom ting. Likevel, fordi han har lyst på heder og ære, prøver han å stille et lovforslag i Potu om at det bør være forbudt for kvinner å ha høye stillinger. Dette fører til at han blir utvist fra Potu, og ender opp i Firmamentet – en verden på innsiden av jordskorpa. Der blir han etter hvert en stor militær hærfører (fordi han lærer folkene han møter å lage krutt). Men Niels mangler fornuft, og når han får makt, blir han en slem tyrann. Det hele ender med at folket vender seg imot ham og vil drepe ham. Niels faller igjen ned i et hull, og ender opp utenfor Bergen, på det samme stedet han falt ned. Da har det gått tolv år.

Et av disse samfunnene han kommer til kalles ”Potu”. Der er han i bokens første tredjedel. Alt er der snudd på hodet sammenlignet med virkelighetens verden. Samfunnet der er slik som Holberg synes samfunnet *burde ha vært*. Kvinner kan ha høye stillinger, bønder blir behandlet med respekt, folk har religionsfrihet, og kriminelle blir behandlet som syke, og får behandling istedenfor fengsel. Leser vi navnet på dette samfunnet (Potu) bak frem, får vi *Utop*. Holbergs inspirasjon er kanskje Thomas Mores *Utopia* fra 1516? Den boken handler nemlig om det perfekte samfunnet – og Potu er ganske perfekt i *Niels Klim*.

Samfunnet på Holbergs tid var sterkt mannsdominert, og kvinnene ble ofte utestengt fra yrkeslivet. Holberg hadde imidlertid, etter datidas forhold, et svært positivt kvinnesyn. Et av Holbergs utsagn om kvinnene lyder slik: ”Måtte den tid komme da man ser mer på kvinnens hode enn på kjønn.” Denne problematikken ser vi også i *Niels Klim*. På et punkt kommer Niels til et sted hvor kjønnsrollene er omvendte. Mennene vasker opp, mens damene sitter og skriver. Alle mener at dette er naturlig, siden menn er sterkere, og dermed bedre egnet til husarbeid og tunge løft. Holbergs poeng er at det er *kultur*, og ikke *natur* som gjør at europeerne på 1700-tallet behandler kvinnene dårlig. Ved å vise hvordan noen andre gjør ting, får vi et nytt blikk på oss selv, og blir i stand til å tenke fornuftig om ting. Dette er det samme som Jonathan Swift gjør i *Gullivers reiser*. Gulliver kommer til mange steder som har andre skikker enn oss, uten at de nødvendigvis er dårligere. Dermed ser vi at våre tanker om ting ikke er de eneste som gjelder: vi får et nytt *perspektiv* på tingene. Ved å få nye perspektiver blir vi i stand til å tenke fornuftig.

Opplysningstanker i teksten

- 1) **Fornuftig tenkning er et ideal.** Evnen til å bryte med *vanens inngrodde makt* og evnen til logisk deduksjon (å tenke logisk basert på erfaring) er viktig hele boken igjennom. Dommerne i Potu får ikke vite *hvem* sakene de dømmer i gjelder. Da blir det lettere for dem å se *saken selv* (logos). Man skal tenke selvstendig og fornuftig.

Potuanerne er trege i oppfattelsen. De kjører for eksempel rettsaker tre ganger, for virkelig å forstå noe. Men når de først forstår en sak, skjønner de det til bunns. *Det er av stor betydning* at Niels er regnet som tilbakestående i Potu – fordi han oppfatter ting altfor kjapt, og derfor altfor overfladisk. Han er en typisk europeer, som ikke klarer å tenke klart, logisk og i dybden om ting. Hvorfor skal ikke kvinner kunne være dommere for eksempel? Når man tenker *grundig* omkring spørsmål vil man finne bedre svar enn de man bare har lært av foreldre og på skolen. Da vil man få *helt nye perspektiver*. Da vil man kunne ta steget ut av sin «selvforskyldte umyndighet», og inn i *opplysningen*. Gang på gang i løpet av boken oppdager Niels at det han i begynnelsen syntes var sinnssykt egentlig er ganske smart.

- 2) **En opplyst planet.** Firmamentet (jordskorpen) reflekterer bokstavelig talt lyset fra solen om natten på Nazar, slik at planeten hele tiden er *opplyst*. Det er aldri mørkt der – på samme måte som det er mørkt i vår verden. Dette handler selvsagt både om fysisk mørke, men også om fornuften. Det viser seg at folk på Nazar er mye mer opplyste enn oss. Befolkningen (trærne) på Nazar tror i begynnelsen at Niels er en apekatt. (vi er uopplyste dyr).

- 3) **Fra selvgodhet til toleranse og større opplysning.** Niels foretar en slags indre dannelsesreise. I begynnelsen er han svært «etnosentrisk»: «For selv om trærne nok var sosiale vesener – de kunne snakke og hadde en viss forstand – tvilte jeg på om de kunne sammenlignes med menneskene. Jeg antok at rettferdighet, barmhjertighet, vennlighet og andre moralske fortrinn ikke kunne finnes blant dem.» Når han blir kjent med dem, viser det seg imidlertid at de på de fleste måter er bedre enn oss europeere. I begynnelsen sier han «Jeg måtte tenke på hvor lykelige vi var i vår verden, og hvor høyt vi Europeere stod over andre mennesker.» Men dette snur: «Men da jeg hadde lært det underjordiske språket og blitt forklart allting, ble min forakt forvandlet til beundring.»

4) **Fornuft og kjønnsroller:**

- a. Dommeren som dømmer i Niels Klim sin sak i begynnelsen av boken (han er anklaget for å ha forsøkt å voldta et tre) er *kvinne*. Folk i Potu skiller nemlig ikke på kjønn når de skal besette stillinger. De velger den som er best egnet. Palmka heter hun, og er svært berømt, og svært respektert (dette er utenkelig i samfunnet på Holbergs tid). Niels: «Skikken med ikke å utelukke det annet kjønn, som jeg altså fra først av hadde tatt avstand fra, viste seg altså ved nyere ettertanke ikke å være så urimelig likevel.»

- b. Enebærbuskene i landet Coclecu. Her er kjønnsrollene snudd på hodet. Kvinner arbeider, menn gjør husarbeid, og alle tror det er *naturen* som har bestemt det slik. Det er vanen som gjør at de tror dette er naturlig. Det har liksom alltid vært slik.
- c. «Finansministeren» i Potu er en enke som heter Rahagna Hun gir sitt eget barn bryst selv om hun har en viktig stilling. Jobb og familie lar seg forene. [dette står ikke i utdraget på norskeksamen.no]

- 5) **Fornuft og gamle tanker om klasseskille** I Potu er bøndene vel ansett. Niels er til stede under en fin sørgehøytidelighet og spør sin vert om den dodes posisjon i samfunnet. Han får vite at den avdøde var bonde:

Hadde det underjordiske folket før ledd av meg, så var det nå min tur til å ta igjen på alle europeeres vegne og det med min kraftigste latter. 'En bonde,' hylte jeg, 'hvorfor holder dere ikke like godt offentlige taler for kyr og okser, de er jo bøndenes nærmeste medlosjerende? De må da gi like godt stoff til taler som de som pløyer marken. Og de gjør vel samme nytte!' Verten min ba meg om ikke å le, han fortalte meg at bøndene der i landet var høyt ansett på grunn av den nytten de gjorde, og at ingen annen beskjeftigelse ble satt høyere enn jordbrukernes. Derfor ble også hver eneste skikkelig bonde og ærlig gårdbruker kalt 'byborgernes forsterfar og verge'. Når bøndene tidlig på bøsten, i den såkalte palmemåneden, kom kjørende til byen med masser av vogner fylte med korn, pleide byens øvrigheter å møte opp utenfor portene og føre dem inn i byen som i triumf til klangen av trommer og andre instrumenter. Jeg ble forbauset over å høre dette, for jeg kom til å tenke på hvordan bøndene har det hos oss. De lever i slavekår, og bondeyrket blir hold for skittent og mindreverdig i forhold til dem som bare stiller våre luksusbehov, som kokker, posteibakere, parfymehandlere, dansere, og lignende.

Samfunnet i Potu er uten klasseforskjeller. Det finnes ingen adel, og ikke noe kastesystem, altså måte å rangere folkegrupper på. Alt har å gjøre med folks evner og hvordan de tjener samfunnet. Bønder og jordbrukere er høyere ansett enn folk som grunnlegger fabrikker, vitenskapsmenn, kunstnere og hofffolk – for de er mer nyttige for folk flest.

- 6) **Fornuft og utdanningssystemet:** I Potu er alt veldig spesialisert (som i våre dager). Bare advokater lærer retorikk [på Holbergs tid hadde alle det på skolen] Lærerne er ikke barske og autoritære, men er artige å høre på. Å disputere [noe folk hadde respekt for på Holbergs tid] blir sett på som en sirkusaktivitet – ren underholdning. Gymnaset blir brukt til å kartlegge den enkeltes evner. Lærerne må også hvert år vise hva de kan.
- 7) **Fornuft og pietismen.** [ikke i vårt utdrag] Folk jobber veldig hardt i Potu, men morer seg også når de har tid. Det er ingen synd å ha det moro: «Når folk her er *ferdige* med arbeidet, slapper de derimot av med allslags lek. Myndighetene legger ingen demper på slikt, fordi de mener at det å more seg styrker kropp og sjel, og at levende vesener trenger like mye til å glede seg som til mat og drikke.»

Dette kan sees på som en kritikk av regimet til Christian 6. av Danmark, hvor pietismen var statsreligion fra 1730-46. Husk at Niels Klim kom ut i 1741.

- 8) **Faktisk finnes det også et slags NAV-system i Potu:** «En nyttig familieplanleggingslov har hatt en gunstig innvirkning på folketallet: Økonomiske fordeler og lettelser stiger med antall barn. En seksbarnsfar blir fritatt både for ordinære og ekstraordinære skatter. Barnefødsler og store barnekull ser en altså her på som nyttig, mens man hos oss ser på slikt som unyttig og skadelig og betaler koppeskatt for hvert barn.» Dette viser også at samfunnet i Potu er basert på fornuft.
- 9) **Toleranse når det gjelder religion – ideal om religionsfrihet:** Det er forbudt å disputere (diskutere akademisk) om Guds vesen eller åndenes og sjelenes egenskaper – siden vi ikke er i stand til å fatte disse tingene, og dermed må være sinnssyke hvis vi tror at vi har mer kunnskap om dette enn andre.
- Alle i Potu er enige om at det finnes et høyere vesen som skal dyrkes, som har skapt alt. Bortsett fra dette står enhver fritt til å dyrke Gud som de selv vil. De mener at Gud oppfordrer til ydmykhet, og at det å skulle legge seg opp i hvordan andre dyrker Gud, og mene at man selv har mer peiling på hva som bør gjøres enn andre, neppe imponerer Gud noe særlig. Å fordømme andres oppfatning, og å skulle tvinge folk til å tro nøyaktig det samme som deg, er hovmod, og er det noe Gud hater, så er det dette. Man blir lite respektert hvis man ikke deltar i høytider og lignende, men det er ingen som *tvinger* noen til å delta. Folk blir ikke mer glad i Gud av å bli pisket, mener man i Potu.
- 10) **Toleranse i rettssystemet:** I Potu dømmes man ikke til pisking, lemlesting eller henrettelse. Målet med domstolene er å helbrede istedenfor å straffe (aktuelt i våre dager).

Men Pass på! Holberg vil ikke ha demokrati. Det han vil ha er *opplyst enevelde*. Han vil ha en fyrste som har all makt, men som hersker i opplysningens ånd, og som er god mot sitt folk. I følgende sitat ser du idealet hans: «De potuanske fyrstenes makt er ikke begrenset ved noen lov. Likevel styrer de mer som fedre enn som konger. Siden de hersker ut fra innsikt og ikke ut fra lover, knytter de alltid fyrstemakt og frihet sammen, to ting som andre steder ikke lar seg forene». Det er langt fra Holberg til den franske revolusjon. I Danmark hadde borgerskapet stått sterkt siden 30 års-krigen. Adelen var svak, og borgerskapet hadde mange privilegier. Det var ikke noe revolusjonær stemning i Danmark-Norge.

To andre interessante poenger:

Perspektiver og evnen til å tenke fornuftig

Dette er noe som tas opp i mange reisefortellinger fra opplysningstiden. I bokens andre del blir Niels bedt om å reise rundt på planeten Nazar, og skrive om de forskjellige stedene. Å gå rundt hele planeten er ikke lenger enn ca. 200 mil (ca. fra Lindesnes til Tromsø), men trærne beveger seg langsommere enn Niels, så for dem er verden veldig stor.

- 1) **I Quamso** er ingen syke. Det finnes ingen ubehagelige ting i det hele tatt, men likevel er ikke folk lykkelige. Siden de ikke vet hva det vil si å være syk, setter de heller ikke pris på sin gode helse. De har ikke det rette perspektivet.
- 2) Det mest minneverdige stedet er kanskje landet **Mardak**, hvor innbyggerne er delt inn i ulike stammer, med ulike typer øyne. Nagiriene har avlange øynene, og mener at alt er avlangt. Disse utgjør majoriteten. Naquiriene har kvadratiske øyne, og tingene ser mer kvadratiske ut for dem. Bare de som sier at en hellig tavle de har er *avlang* får være med å styre i landet. De som ikke bekjenner dette får ingen offentlige stillinger. «Det som er en medfødt feil blir sett på som ondskap og opprørskhet». For Niels ser tavlen kvadratisk ut. Legg merke til at navnene Nagiri og Naquiri nesten er identiske. Forskjellen på dem (underforstått) er egentlig ikke særlig stor, men likevel kan de ikke leve sammen.
Poenget: Hvordan tingene er, kommer ofte an på *øynene som ser* – på perspektivet. Man bør ha respekt for folk som ser ting annerledes. Man bør altså ha toleranse.
Niels liker ikke Mardakene, og snakker stygt om dem til folk i Potu. Potuanerne er enige, men minner Niels om at Europeerne jo holder på på samme måte. Niels ser hva som er dårlig med andre folk, men ikke hva som er dårlig med ham selv.

En liten klassisistisk detalj:

Boken har mange referanser til romersk litteratur (typisk klassisisme).

- 1) Stadige innflettede sitater fra Juvenal, Horats, Ovid, Vergil (berømte romerske forfattere).
- 2) Disse sitatene er vanligvis skrevet på heksameter – et viktig versemål i antikken.
- 3) Niels kaller året 1665 for «Dengang Hans Munthe og Lars Sørensen var Borgermestre i Bergen og Christian Bertelsen og Lars Sand rådmenn.» Dette er en romersk måte å regne tid på (Romerne sa «Det året da Titus Livius og Gaius Grachus var konsuler).